

MALİYE TARİHİMİZDEN: 1293 (1876) VE 1325 (1908) BÜTÇELERİ

Mebuslar Meclisi'mize gönderilen ilk bütçeler 1293 (1876) ve 1325 (1908) bütçeleridir. 1293-1876 bütçesi meclise gönderildiği sırada devletin mali durumuna bakalım.

Geçen makalelerimizden birinde bildirildiği üzere Abdülaziz Han'ın padişahlığının sonlarında muntazam borçlar ve dalgalı borçların yıllık taksitleri genel gelirin dörtte üçüne yaklaşmış ve geri kalan dörtte bir beş milyon lira kadardı(1). Bununla âdi harcamaları karşılamak ve her sene gittikçe kabarmakta olan açığı kapatmaya imkân bulmak kabil değildi. Devlet adamları alinin külâhını veliye velinin külâhını aliye geçirmekle vakit geçirirken Esat Paşa'nın ikinci sadrazamlığında Hersek ihtilâli patladı. Bu ihtilâlin altında saklı olan belalar ve felaketler ileri görüşlü devlet adamlarınca belli idi. Birinci sadrazamlığında yaptığı fenalıklara rağmen padişahın gözünden düşmeyen ve bir iki vilayet dolaştıktan sonra yine İstanbul'a gelen Mahmut Nedim Paşa el altından Valide Sultan'a (2) başvurarak Hersek meselesini asker göndermeye ihtiyaç olmadan politik yollarla çözeceğini ve gidereceğini kuvvetle vadederek, bu suretle padişahın barışçı emellerini okşayarak Esat Paşa üzerine ikinci defa sadrazamlık mührünü ele geçirdi. Ama ateş ve düşmanlığın yayılması yalan dolanla söndürülür şey olmadığından çaresiz asker göndermeye devamla mecbur kaldı. Mali sıkıntılar korkulu rüya gibi hükümetin başına çökmüştü. Uğursuz sadrazam bilinen 5 Ramazan 1292-1875 kararnamesiyle (3) borç taksitlerini yarıya indirerek sıkıntıyı gideririm sandı ve Rus politikasına âlet olarak halkın diline düştü. Çünkü Hersek ihtilâli Panislavizm propagandasının ilk kıvılcımı olduğundan ihtilâlin daha geniş alana yayılacağı anlaşıldı; Osmanlı Hükümeti tarafından alınan önleyici tedbirleri, Rus büyükelçisi Genaral İgnatıyef, kendisine tutkun olan sadrazama etki yaparak geri bıraktırmakta olduğundan halkoyunda meydana gelen heyecan kendisinin yerinden atılmasıyla kalmayarak padişah değişikliğine sebep oldu.

Ne Ramazan kararnamesi ve ne de padişah değişmesi mali ve idari bunalımın önünü alamadı. Karadağ ve Sırbistan isyanları ve Bulgaristan ihtilâlleri çorap sökücü gibi birbirini izlediğinden onları yatıştırmakla uğraştığımız sırada korkunç Rus Savaşı karşısında kaldık. Bu savaşmalar tabii devlet için bir hayli olağanüstü masrafları gerektirdiğinden devlet hâzinesi tamtakır ve dışarıdan borç para bulma kapılan da kapanmış olduğundan II. Abdülhamid'in padişah olmasından sonra çaresiz yine kâğıt para çıkarılması zorunluğa doğdu. Birinci tertip olarak üç milyon ve ikinci tertip olarak yedi milyon ki toplam on milyon liralık kâğıt para basıldı. Bu kâğıt paralar gümrüklerden başka bütün mal sandıklarınca kabul edilmek ve her kâğıt paranın üzerine Osmanlı Bankası tarafından sıra numarası konarak miktarını sözde kontrol altında bulundurmak ve bütçeden beş yüz bin lira ayrılarak her sene yavaş yavaş piyasadan çekilmesi alınan kararlar arasında idi.

Piyasaya çıkarıldığı zaman kâğıt para ile altın paranın farkı % 15 civarında iken dışarıdan satın alınma mecburiyeti olan cephane ve diğer lüzumlu savaş gereçleri karşılığının altın para olarak ödenmesi, orduların yiyecek ve lüzumlu eşya bedellerinin müteahhitlere altın para olarak ödenmek mecburiyeti, dolayısıyla, devlet hâzinesi altın ve gümüş paraya muhtaç iken, kâğıt paranın kullanılmasını sağlamak düşüncesiyle vergilerin kâğıt para olarak toplanmasından dolayı altın ve gümüş para sağlanamadığından piyasadan kâğıt para ile altın satın alma zorunluğa doğmuş bunun da ardı arası kesilmediğinden altının kıymeti durmadan yükselmeye başlamıştı.

Askeri dairelerin bitip tükenmeyen isteklerine altın yetiştirmek için devlet mâliyesi dilenci gibi Galata sarraflarını dolaştığı ve bu gidişle elindeki kâğıt para da suyunu çekmeye başladığı bir sırada 1293-1877 bütçesi, henüz toplanmış olan mebuslar meclisine verildi. Mali sıkıntı tasavvurun üstünde idi.

Evvelce Mithat Paşa, 5 Ramazan kararnamesini hükümsüz saymış ve ileride yeni bir çözüm şekline bağlayarak borç ödemeyi ileriye bırakmış ise de bunun geliri çoğaltmada bir yaran yoktu. Bütçeye konan dört milyon keseye yakın genel gelir doğru bir hesaba dayanmadıktan

başka büyük çoğunluğu kâğıt paraya dönüştüğü ve Rumeli vilayetleri savaş bölgesinde kaldığından oralardan para toplanması şöyle dursun İstanbul'dan yardıma muhtaç bulunduğu, muntazam olmayan borçların (otuz üç milyon lira) ödenmesi hususunda çoğunluğu yabancı olan alacaklılar ve Galata sarrafları hâzinenin iki ayağım bir pabuca koyduğundan mebuslar meclisinde inceden inceye devam etmekte olan görüşmeler sonucunda bir iç borçlanma yapılmasına ve gümrük gelirleriyle Mısır vergisinin bazı borçlara karşılık gösterilen kısmından arta kalanı karşılık gösterilerek tez elden Avrupa'dan para tedarikine karar verdirildi ve Maliye Müsteşarı Zühtü Efendi apar topar Avrupa'ya gönderildi.

Mecburi borçlanma ve yardımlarla memleket içinden toplanacak kâğıt para derde deva olamayacağından umutlar Zühtü Efendi'nin başarı göstermesine bağlanmıştı. Adı geçen efendi Londra ve Paris'te kapılan çalarak bürüt tutan beş milyon ve net tutan üç milyon İngiliz lirası (4) değerinde ağır şartlarla borçlanmaya, bunun bir milyon lirasını peşin almayı başarmış ise de savaş durumu Osmanlı Devleti için uygun gitmediğinden borçlanma tahvilleri satılarak bedelinin ele geçmesi mümkün olmadı. Peşin alınan bir milyon lirayı ise Avrupa'da satın alma işi ile görevli askeri kumandanlar kapış kapış ederek harcama listelerinden başka bir lokmasının İstanbul'a gelmesi nasip olmadı.

Bu durumda iken Rus Savaşı sona erdi. Memleket gibi bütçe de darmadağın oldu. Kâğıt paranın değeri % 8'e düşmüştü. Maliyecilerimizden Süleyman Sudi Efendi rahmetli tarafından bulunduğu ileri sürülen bir usul ile kâğıt paralar 1295-1878 bütçe yılı başlarında kullanılmaktan büsbütün kaldırıldı. Ömrü bir buçuk seneden fazla devam etmiş, iyi kötü Rus Savaşını idare etmişti. En çok zararım çekenler aylıklı memurlar idi.

Mali bunalım bir de para krizi doğurdu. Devletin birçok işlemleri eskiden beri metelik akça(5) ile yapılmakta iken Abdülmecit Han devrinden beri bakır paralar da ufaklık olarak kullanılmakta idi(*). Gerek metelikler ve gerek bakır paralar 1295-1878 senesinde metal değerlerine indirildiler. Savaştan evvel bir altın, bakır para ile yüz kırk kuruşa geçer ve halk arasında alışveriş bu değerden yapılır (tam okka (6) ekmek yetmiş paraya alınır) iken bakır paraların okka ile satılır hale gelmesi ve metelik değerinin de devamlı olarak değişmesi hükümeti 1296-1879 bütçe yılı başında paraların birleştirilmesi kararnameyi yayınlamaya mecbur etti. Geçerliliği zamanımıza kadar (7) devam eden bu kararname ile bakır paralar kaldırıldı ve meteliklerin değeri yarıya indirildi ve altına oranla gümüş mecdiyelere 19 kuruş resmi değer konuldu.

Ödenmesi ileriye bırakılan borçlara gelince, onlar için de bir çözüm yolu bulunması gerekli idi. Rüsüm-ı sitte (8) karşılık gösterilerek evvela bir idare kurulmuş ve bunun adı sonradan Düyun-ı Umumiye (Genel borçlar) idaresine çevrilerek ödenen ve birleştirilen borç taksitlerinin düzenlenmesi bu idareye bırakıldı. O vakit Düyun-ı Umumiye idaresinin kurulmasına karşı çıkanlar oldu. Lakin II. Abdülhamid devrinde mali zorluklar içte şiddetle hükmünü yürüttüğü halde Düyun-ı Umumiye'nin kurulması sayesinde dışta hiçbir sızıltıya yer verilmediği inkârı kabil olmayan gerçeklerdendir.

İkinci Abdülhamid Han zamanında bütçe bozukluğu devam edip gitti. Memurlara senede altı aylık, o da bir zorlukla maaş verilebilir (*), gelişme kalkınmaya yarayacak önemli bayındırlık işleri yüzüstü bırakılırdı. Hattâ bütçeler ilan edilmeyerek eski fikirli bazı devlet adamları "maliye hesaplan devlet sırlarıdır, onu gazetelerle yayınlamak bakkal çakkala bildirmek doğru değildir" düşüncesinde idiler. Amma doğrusunu da söylemeli, eski devirlerdeki gibi dış borçlanma eğilimi gösterilmeyerek zar zor kendi yağımızla kavrulurduk.

1324-1908 temmuzunda meşrutiyet geri getirildi. Ertesi sene için bir muntazam bütçe düzenlenerek mebuslar meclisine verilmek gerekti. Maliye Bakanı Ziya Paşa gece gündüz çalışmak suretiyle ilk meşrutiyet bütçesini düzenleyerek bastırıldı ve dağıttı. Bu bütçe bir tarihi eserdir. Çok yorulmuş olan Ziya Paşa, Kâmil Paşa kabinesinin düşmesinde çekilerek yerini Rifat Bey'e bıraktı. O sırda mali Müşavir olarak Fransa Sayıştay Başkanı M. Loran, İstanbul'a getirilmişti. Bu bütçe bir kere de adı geçeninin incelemesine bırakıldı. M. Loran, Fransa bütçesi

senelerce elinden geçtiğinden bütçe ilminde usta idi. İstek üzerine bakanların her biriyle birer ikişer toplantı yaparak bakanlıklarına ait harcamaları birlikte görüştü. Maksudı, dairelerde yapılan düzenlemeden meydana gelen tasarruf ile işlerin yürütülmesi ve fazla masraf yapılmayarak ilk meşrutiyet bütçesinin az ve zorunlu bir açık ile sunulması, Osmanlı meşrutiyeti hakkında Avrupa genel oyunda görülen olumlu bakışların artırılması hususları idi.

Ben o sırada Eğitim Bakanlığı'nda bulunuyordum. M. Loran ile iki defa görüşerek eğitim bütçesini gözden geçirdik. Bana hangi meslekten, yetiştiğimi sordu. Öğretmenlikten dedim. Öyle ise pek kolay anlaşabiliriz dedi. Bütçe tasarısında iliştiği maddelerin hepsi doğru idi. Pek kolay uzlaştık. "Ben size hizmet için geldim. Arkadaşlarınızdan bazılarını inandıramıyorum. 1325-1909 yılını hazırlıklarla geçirelim; projeler yapalım, uygulamasını gelecek seneye bırakalım" diyordu.

Mesela deniz kuvvetleri bütçesine dört yüz bin lira kadar kömür parası konmuştu. Otuz seneden beri çarkları dönmeyen savaş gemilerimizin Akdeniz'de dolaşarak şanlı bayrağımızı dalgalandırması en büyük emelimizdi. Deniz Kuvvetleri Bakanı Topçu Rıza Paşa bu emelin ateşli taraftarı idi. M. Loran kendisine sordu: "Paşa, otuz senedir yürümeyen gemiler(9) şimdi kötürüm olmuştur. Acaba kımıldamaya güçleri varımdır? Bu eskimiş gemilerin artık hiçbir savaş gücü yoktur, yalnız erat ve subaylar eğitime muhtaç olduğundan Marmara bölgesinde gemilerin dolaşması için kırk bir liralık kömür yetmez mi?" Rıza Paşa surat asmakla beraber insaf edip maliye müşavirinin teklifini kabul etti.

Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi M. Loran'ın incelemişinden geçen bu bütçeyi mebuslar meclisine sundu. Bundan sonraki olaylar bilinmektedir. M. Loran hâzineye yük olmaya başladığından izin verilip memleketine gitti ve 1325-1909 bütçesi mebuslar meclisinde birçok ilaveler görerek devlet hâzinesini yine dış borçlanmalara mecbur bıraktı.

**Genel maaş Ramazan, bayram ve Kurban Bayramı, padişahın doğum ve tahta çıkış yıldönümünde verilen beş aylık ile aralıkta verilen altıncı aylıktı. Buna memurlar haç ulufesi derlerdi.*

**Bakır para çıktığı vakit aşağıdaki kıt'a söylenmişti:*

*Eşk-i hırmandır akan herkesin
Hayf kim oldu hazine tam takır
Geçmede zer yerine şimdi nuhas
Devletin altın işi oldu bakır*

AÇIKLAMALAR

1— 1983 para değerine göre 125 milyar TL.

2— Valide sultan, padişah Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal valide idi. Pek çok. hayır işleri yapmış olan bu padişah anasının en önemli eserlerinden biri de İstanbul'da Aksaray'daki camiidir.

3— 5 Ramazan 1292-6 Ekim 1875 tarihli bu hükümet kararnamesi ile iç ve dış borç taksitlerinin beş sene müddetle yansı para olarak ve diğer yansı da % 5 faizli hazine bonolarıyla ödeneceği ilan edilmişti. Buna rağmen ilk taksit- din ödenmesi bile tamamen mümkün olamadığından alacaklılar büyük bir heyecana kapılmışlardı.

4— Bugünkü para değeri ile bir milyar yüz on milyon lira.

5— Osmanlı İmparatorluğunda en küçük para birimi akçe idi. Gümüşten basılan akçenin 1828 yılından itibaren metelik denilen daha küçük değerleri de basılmıştır. Abdülmecit zamanında bakır para da kullanılmaya başlamıştır.

6— Bugün kullanılmakta olan ağırlık ölçülerinden evvel memleketimizde kilo yerine okka denilen ve dört yüz dirhemden oluşan ağırlık birimi kullanılırdı. Bir okka 1250 gram ağırlığında idi.

7— Kitabın yazıldığı 1918 senesine kadar.

8—Rüsum-ı sitte altı vergi demektir. İmparatorluğun, dış borçlarını ödemek için 1879 yılında alacaklı devletlerin temsilcileriyle yaptığı toplantıda, temsilcilerin memleketin altı çeşit gelirini (kıymetli kâğıtlar, alkolü içkiler, balık, ipek, tuz ve tütün vergileri) toplamasına müsaade edilmiştir ki sonradan bu “Düyun- ı Umumiye = Genel Borçlar” idaresi denilen ve dış borçların ödenmesi için kurulan dairenin esası olmuştur. Bu idare ancak cumhuriyet devrinde kaldı- nlabilmiştir.

9—Bilindiği gibi Sultan Aziz devrinde büyük bir gelişme gösteren Türk donanması II. Abdülhamid kendisini tahttan indirebilir korkusu ile bu güçlü filoyu Haliç’e hapsedirmiş ve 33 senelik saltanatı boyunca gemiler hareketsiz kalmışlar, bu sürede onarım da görmediklerinden bütün savaş gücünü kaybetmişlerdi.